

Baiba Pazāne

Latvijas Pareizticīgās baznīcas īpašumu reevakuācija no Padomju Krievijas 1920.–1928. gadā: baznīcu zvanu jautājums

Atslēgas vārdi: zvani, baznīcas inventārs, pareizticīgais dievnams, evakuācija, reevakuācija

Kopsavilkums

Krievijas armijai atkāpjoties, 1915. gada jūlijā tika evakuēta Latvijas pareizticīgajiem dievnamiem piederošo zvanu lielākā daļa. 1920. gada 11. augusta Rīgas miera līgums un uz tā pamata sastādītā jauktā Padomju Krievijas un Latvijas Reevakuācijas komisija deva cerības šos zvanus atgriezt. Taču reevakuācijas jautājuma risināšana izrādījās sarežģīts process. Par spīti padomju centieniem ierobežot Latvijas ieceltā pārstāvja Krišjāņa Kalniņa darbību Padomju Krievijas teritorijā, ar poļu diplomātu palīdzību viņam izdevās iegūt vērtīgu informāciju par zudušajiem dievnamu zvaniem. Pateicoties tai, līdz 1927. gadam notika trīs evakuēto dievnama zvanu atgriešanas etapi. Tomēr vēl joprojām tā bija mazākā evakuēto zvanu daļa, turklāt lielākā daļa bija bojāti, pilnīgi sasisti vai nemaz nepiederēja Latvijas Pareizticīgajai baznīcai (turpmāk – LPB). Reevakuācija ieilga padomju valdības piekoptās novilcināšanas taktikas, Reevakuācijas komisijas darba kavēšanās dēļ, kā arī būtisks bija finansiālais jautājums. Pēc miera līguma noteikumiem Krievijas pusei bija jāsedz visi ar baznīcas inventāra reevakuāciju saistītie transporta izdevumi, taču lielākā daļa bija jāuzņemas LPB Sinodei. Reevakuācijas gaitas lēnajā norisē atbildība bija jāuzņemas arī Latvijas valdībai, kuras attieksme pret šo jautājumu bija vairāk formāla. Rezultātā Latvijas pareizticīgajiem dievnamiem tika atgriezta zvanu mazākā daļa, daļa – pilnīgi nelietojamā stāvoklī.

Re-Evacuation of the Property of the Orthodox Church of Latvia from Soviet Russia in 1920-1928: the issue of church bells

Key words: bells, church inventory, Orthodox church building, evacuation, re-evacuation

Summary

In 1915, the major part of church bells from Latvian Orthodox churches were evacuated with the retreat of Russian army. The Riga Peace Treaty of August 11, 1920 and the mixed Re-Evacuation Commission of Soviet Russia and Latvia gave hope that these bells would be returned. However, solving the issue of re-evacuation turned out to be a difficult process.

In spite of the Soviet efforts to limit the activity of the appointed representative of Latvia in the territory of Soviet Russia Krišjānis Kalniņš, with the help of Polish diplomats, he managed to obtain valuable information about the lost church bells. Owing to this, until 1927 there happened three stages of returning the evacuated church bells. However, it was still the minor part of the evacuated bells, and most of them had been damaged, completely broken or did not belong to the Latvian Orthodox Church (hereinafter – LOC). The re-evacuation took a long time due to the delay tactics practiced by the Soviet government, the delay in the work of the re-evacuation commission, as well as the financial issue. According to the terms of the peace treaty, the Russian party had to cover all the transport expenses related to the re-evacuation of the church inventory, however, most of them had to be borne by the LOC Synod. The Latvian government, whose attitude towards this issue was more formal, also had to take responsibility for the slow progress of the re-evacuation. As a result, the minor part of the bells were returned to Latvian Orthodox churches, some of them in a completely unusable condition.

Ievads

Pareizticīgais dievnams nav iedomājams bez zvanu skaņām, tām ir ļoti svarīga simboliska nozīme. Zvanu skaņas aicina ticīgos uz dievkalpojuma sākumu, informē par tā noslēgšanos un ziņo par nozīmīgāko liturģisko brīdi – Eiharistijas Noslēpumu. Baznīcas zvana skaņas pavada pareizticīgo kristietu viņu dzīves nozīmīgākajos brīžos (kristībās, laulībās, bērēs), tā neesamība rada tukšumu baznīcas dzīvē, kuru būtībā nevar aizvietot ne ar ko citu.

1915. gada aprīlī vācu karaspēks iebruka Lietuvas rietumos un caur to Kurzemē. Metāla trūkums Vāciju spieda gandrīz pusi no dievnamu zvaniem pārliet lielgabalos. Arī vācu okupētajās teritorijās Francijā, Beļģijā, Itālijā un Krievijā baznīcu zvani tika konfiscēti un pārstrādāti. Kad 1915. gadā Krievijas armija bija spiesta atkāpties, Krievijas armijas virspavēlniecība izdeva rīkojumu, saskaņā ar kuru 1915. gada jūlijā sākās Latvijas dievnamu vērtīgāko inventāra priekšmetu evakuācija, kuru atgūšanas process ieilga gandrīz 10 pēckara gadus.

Historiogrāfijā LPB zvanu vēsture aplūkojamajā periodā tikpat kā nav pētīta. Ņemot vērā īpašo un svarīgo nozīmi pareizticīgajā tradīcijā, zvani uzskatāmi par lielāko Latvijas pareizticīgo dievnamu zaudējumu Pirmajā pasaules karā. No kopējā LPB īpašuma evakuēto mantu apjoma izvestie zvani sastādīja 84 %. Kopējais izvesto zvanu skaits bija 458 (aptuveni 4888,22 kg), pārējā manta (sudraba trauki, apģērbs, citas mantas) kopā bija 3266 vienības (aptuveni 907,19 kg) (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 1. lp.).

Raksta mērķis ir izpētīt LPB pareizticīgo dievnamu inventāra reevakuācijas gaitu 1920.–1928. gadā, lielāko nozīmi pievēršot dievnamu zvanu atgūšanas procesam. Darbā izvirzīti šādi uzdevumi: konstatēt lielākos pareizticīgo dievnamu zaudējumus 1915. gada evakuācijā; izsekot reevakuācijas gaitai, akcentējot galvenās problēmas, ar kurām saskārās LPB; analizēt reevakuācijas rezultātus, nosakot lielākos ieguvumus un zaudējumus.

Pētījumā izmantoti Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva (turpmāk – LNA LVVA) LPB Sinodes fonda materiāli. Lai klasificētu pētījuma laikā iegūtos vēstures materiālus un, pamatojoties uz tiem, izteiktu secinājumus, darbā izmatota vēstures avotu zinātniskā kritika. Atspoguļojot notikumu gaitu, vēsturiski ģenētiskā jeb aprakstošā metode palīdz atklāt reevakuācijas realizēšanā pieņemto lēmumu cēloņus un sekas. Hronoloģiskā metode nošķir galvenās problēmas, analizējot tās hronoloģiskā secībā. Statistikas metodes elementi izmantoti, lai pārskatāmā veidā sniegtu informāciju par norisēm pētāmajā problemātikā.

Reevakuācijas gaita

1915. gada jūlijā uz Iekšskrievijas gubernām tika evakuēti Latvijas pareizticīgo dievnamu vērtīgākie inventāra priekšmeti: rituālie trauki, ikonas, zvani, baznīcu arhīvi un bibliotēkas, metriku grāmatas, dažādi dokumenti, garīdznieku tērpi. Rīgas Garīgais seminārs arī tika evakuēts u. c. (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 257. lp.). Lielākā daļa mantu tika aizvestas uz Novgorodu, Maskavu, Nižņijnovgorodu, Tveru, Rževu, Tihvinu, Vitebsku, Smolensku. LPB dievnamiem piederošo zvanu evakuācija notika radikāli visā Latvijas teritorijā, piemēram, Rīgā bez diviem t. s. “uguns zvaniem” (tā dēvēja zvanus trauksmes celšanai) Pētera baznīcas tornī nepalika ne mazākais kapsētas zvaniņš (Kampe 1930, 3). Kopumā evakuācija skāra 85 Latvijas pareizticīgos dievnamus (15 Rīgas dievnamus, 25 – Vidzemes, 19 – Kurzemes, 7 – Zemgales, 18 – Latgales), no kuriem izveda 458 zvanus ar kopēju svaru aptuveni 10767 pudu (aptuveni 4888,22 kg) (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 252. l., 1.–2. lp.). Periodiskā izdevuma “Iskra” (“Dzirkstele”) slejā “Laika liecinieki” tika ievietots raksts par zvaniem, kas tika evakuēti no Baltijas Pirmā pasaules kara laikā: “Zvani ir novietoti rindās cieši blakus viens otram, dažreiz tie ir salikti viens virs otra: mazākie zem lielākajiem. Visi šie uz laiku apklusinātie zvani – mūsu viesi, kuri reiz atkal atgriezīsies savā dzimtenē, lai priecīgi sveiktu vāciešu padzīšanu, kuri izjauca to gadsimtu mieru” (Fomičev 2014, 40). Neskatoties uz sarežģītajām attiecībām starp LPB un Latvijas valdību (Gavrilins 2018; Coja 2016; Rimestad 2012; Runce 2013), bez Latvijas valdības un LPB Sinodes palīdzības draudzēm nebija iespējams atgūt šos zvanus.

Gatavojoties miera sarunām ar Padomju Krieviju, 1920. gada martā Latvijas valdība izveidoja sešas komisijas. Viena no tām bija Reevakuācijas komisija, kuras sastāvā izveidoja Kara postījumu apakškomisiju (Stranga A. 1990, 11). Kad 1920. gada 11. augustā tika noslēgts Rīgas miera līgums, saskaņā ar tā 12. panta 1. punktu Padomju Krievijas valdība apņēmas atdot Latvijai Pirmā pasaules kara laikā uz Krieviju izvestos Latvijas dievnamu zvanus un piederumus (Miera līgums). Uzsākot pārrunas par zvanu atgriešanas procedūru, Padomju Krievijas delegāti pieprasīja pierādījumus, no kurienes un uz kādas pavēles pamata zvani tikuši izvesti no Latvijas teritorijas. Par pietiekamu pierādījumu atzina vietējo pašvaldību izdotas un notariāli apstiprinātas apliecības (Mūsu reevakuējamās mantas.. 1921). Uz miera līguma 21. panta pamata tika sastādīta jauktā Padomju Krievijas un Latvijas Reevakuācijas komisija, kas turpmāk nodarbojās ar zvanu atgriešanas jautājumiem.

1922. gada 15. augustā Baznīcas virsvaldes sekretārs Krišjānis Kalniņš (1866–1930) tika pilnvarots LPB Sinodes baznīcām piederošo zvanu reevakuācijas lietā. Jautājums par viņa pielaišanu personīgi novērtēt vietas, kur varētu atrasties Latvijas dievnamu zvani, izraisīja diplomātisku saraksti starp Latvijas sūtni un padomju valdību. Sūtņa pieprasījumu sniegt K. Kalniņam mandātu padomju puse kategoriski noraidīja, atbildot, ka padomju valdība līdz šim neesot devusi tādas atļaujas un arī turpmāk nedošot. Apgalvojums neatbilda patiesībai, jo šādi mandāti iepriekš tika izsniegti Polijas Reevakuācijas komisijas darbiniekiem Polijas zvanu reevakuācijai (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 255. l., 40. lp.). Tāpēc K. Kalniņš uzticētos pienākumus Krievijā veica neoficiāli, kas saistījās ar lielu risku. Darba gaitā izrādījās, ka daudzi zvani kara laikā bija nosūtīti uz Sormovas metāla lietuvēm Nižņijnovgorodas tuvumā pārļiešanai, daudzi tika nodoti Krievijas pareizticīgo draudžu lietošanā (Kampe 1930, 3), ko turpināja darīt vēl K. Kalniņa darbības laikā Padomju Krievijas teritorijā (Polija.. 1922)¹. Pateicoties sadarbībai ar poļu kolēģiem, K. Kalniņš varēja iepazīties ar Polijas Reevakuācijas komisijas arhīvu, kura bija reģistrējusi visus 1916.–1917. gadā uz Krieviju izvestos un vēl joprojām Krievijas teritorijā atrodošos zvanus, atzīmējot vietas, kur tie glabājās. Tika reģistrēti vairāk nekā 12 tūkstoši zvanu, tajā skaitā arī Latvijas dievnamu zvani. Pamatojoties uz šiem datiem, K. Kalniņš varēja sastādīt Latvijas dievnamu zvanu sarakstu (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 255. l., 40. lp.), kuru lielākā daļa atradās Maskavas un Nižņijnovgorodas apkaimē (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 255. l., 24. lp.).

1921. gada 6. jūlijā LPB Sinode Kara zaudējumu komisijai iesniedza Latvijas pareizticīgo baznīcu evakuēto zvanu sarakstu, ar kuru pieprasīja reevakuēt 363 zvanus 8889 pudu (aptuveni 4031,98 kg) kopsvarā (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 6. lp.). Pirmie 23 zvani Latvijā tika atgādāti no Maskavas 1923. gada 19. aprīlī (Reevakuācija 1923; LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 1. lp.). 1924. gada 3. februārī Rīgā uz divām vilciena platformām no Nižņijnovgorodas tika atgādāti vēl 32 baznīcu zvani (Reevakuācija 1924^b). Neviens no tiem gan nepiederēja LPB (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 1. lp.). Toties Rīgas lielākās evaņģēliski luteriskās baznīcas – Rīgas Doms, Torņkalna, Lutera u. c. – atguva sev piederošos zvanus (Reevakuācija 1924^a). Arī trešajā zvanu atgriešanas posmā, kas notika 1927. gada nogalē, panākumi nebija lieli. No Latvijas pareizticīgo baznīcām evakuēto zvanu kopsvara, kas sasniedza aptuveni 10767 pudus (aptuveni 4888,22 kg), uz Latviju tika pārvesti 99 zvani (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 489. l., 70. lp.). No tiem 62 zvani bija bojāti, daži pilnīgi sasaki (Kampe 1930, 3), šo zvanu piederība nebija zināma, un tika pieļauts, ka tie nemaz nav no Latvijas izvestie zvani. Pēc rūpīgas zvanu pārbaudes izrādījās, ka lielākā daļa reevakuēto zvanu bija bojāti tādā mērā, ka to labošana nebija iespējama, vienīgais risinājums bija to pārkausēšana (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 338. lp., 205. lp.).

¹ Tas darīts ne tikai ar Latvijas zvaniem. Tā, piemēram, Poļu reevakuācijas komisijas priekšsēdētājs Maskavā 1922. gada augustā ziņoja, ka, apmeklējot iestādes Sormovā, esot atradis 1500 Polijas dievnamu zvanus, kurus, pamatojoties uz Rīgas līgumu, vajadzēja reevakuēt uz Poliju. Kamēr notika diskusijas par zvanu pārvešanu, padomju puse esot pārvedusi zvanus uz Sormovas fabriku, kur tie tikuši izkausēti. Kad poļu delegācija asi protestēja pret šādu rīcību, padomju puse apgalvoja, ka pārlieti esot tikai daži zvani (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 255. l., 40. lp.).

Reevakuācijas jautājuma risināšana ieilga līdz pat 1927. gadam. Galvenais kavēšanās iemesls bija padomju valdības izvairīšanās atgriezt zvanus, apgalvojot, ka nevar tos atrast, kā arī sistemātiska novilcināšanas taktika. Realitātē daudzi mazākie zvani ar padomju valdības lēmumu tika pārlieti Sormovas metāla lietovēs, daži lielākie zvani tika atdoti Krievijas draudžu lietošanā, vēl atsevišķi Latvijas dievnamu zvani tika iekļauti 1923. gadā izveidotajā Saratovas baznīcas zvanu muzeja krājumā (Kampe 1930, 3). Vēl viens būtisks apstāklis, kas kavēja reevakuācijas procesa gaitu, bija finansiālais nodrošinājums. Lai gan pēc miera līguma noteikumiem Krievijas pusei bija jāsedz visi ar baznīcas inventāra reevakuāciju saistītie transporta izdevumi, 1923. gadā Latvijas sūtniecība Krievijā tomēr ieteica pārvešanas un ar to saistītos izdevumus segt pašai ieinteresētai iestādei (tātad LPB Sinodei). Pēc sūtniecības domām, tas varētu paātrināt reevakuācijas gaitu. Iekavējās arī zvanu īpašnieku prasību iesniegšana reevakuācijas komisijai. Kā 1922. gada nogalē atzina reevakuācijas komisijas priekšsēdētājs Ādolfs Kuršinskis, bija nepieciešama arī aktīva Latvijas valdības rīcība zvanu reevakuācijas lietā, jo bez tās zvanus reevakuēt neizdosies (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 255. l., 202. lp., 24. lp.).

Viss reevakuācijas process bija ieildzis un nedeļa gaidītos rezultātus ieinteresētajām pusēm – LPB Sinodei un pareizticīgajām draudzēm. Bija vērojama Latvijas valdības maza ieinteresētība jautājuma risināšanā, acīmredzot pieslēdzoties tam tikai formāli. Lai paātrinātu jautājuma izskatīšanu, LPB Sinode pēc Latvijas sūtniecības Krievijā ieteikuma piekāpās divos punktos. Pirmkārt, LPB Sinode bija ar mieru apmaksāt visus izdevumus, kas tika saistīti ar zvanu iekraušanu un nosūtīšanu. Otrkārt, LPB Sinode piekrita neatrasto Latvijas dievnamu zvanu vietā pieņemt citus zvanus, t. i., tādus, kuri netika evakuēti no Latvijas un, iespējams, pat piederēja citām konfesijām (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 6.–7. lp.) un kurus kā ekvivalentu piedāvāja padomju puse. Pārsvarā tie bija tērauda zvani, kas bija zemākas kvalitātes nekā zaudētie augstākas kvalitātes vara zvani (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 5. lp.).

Lai veiktu atdošanu draudzēm, 1927. gada 27. septembrī LPB Sinodes sēdē tika nolemts, ka, tā kā reevakuēto zvanu un baznīcas inventāra priekšmetu apjomā nav konstatēti 1915. gadā no Latvijas evakuētie zvani un baznīcas inventāra priekšmeti, tad viss inventārs kopš šī brīža ir Sinodes, ne vairs atsevišķas draudzes, īpašums. Sadalot zvanus pa draudzēm, nolēma pirmām kārtām atbalstīt to draudžu vajadzības, kurām vispār nebija neviena zvana, un tikai tad sadalīt atlikušos zvanus un citus inventāra priekšmetus starp pārējām draudzēm, ņemot vērā katras draudzes vajadzības (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 256. l., 4. lp.).

Rezultāti

No visiem 2000 zvaniem, kas 1915. gada vasarā tika izvesti no Latvijas, vēl 1930. gadā Padomju Savienībā atradās apmēram 1500 zvanu (Kampe 1930, 15). Latvijas pareizticīgās draudzes no 458 izvestajiem dievnamu zvaniem atguva tikai 99, no kuriem 62 bija bojāti un faktiski nederīgi turpmākai lietošanai. Daudzām pareizticīgajām draudzēm bija jāsamierinās ar zvanu zaudējumu: pirmkārt, tādēļ, ka

daudzi bija nozuduši; otrkārt, Baznīcas līdzekļu izrādījās par maz, lai varētu veikt reevakuācijas darbus un apmierinātu katras draudzes prasības, piemēram, Mārcienas draudze tā arī neatguva kara laikā uz Krieviju izvesto dievnama inventāru. Draudze šo situāciju atrisināja, par saviem līdzekļiem pasūtot jaunu dievnama zvanu, kas tika liets Liepājā un izmaksāja 1000 latu. 1929. gadā draudze varēja iesvētīt jauno zvanu (No Mārcienas 1929, 92–93). Savukārt 1927. gada 3. augustā Lazdonas draudzē ar mācītāja Jāņa Eniņa pūlēm izdevās izrentēt vienu zvanu dievnama vajadzībām no Galgauskas dievnama, vienlaikus lūdzot LPB Sinodi piešķirt trīs zvanus no Krievijas reevakuētajiem zvaniem (LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l., 119.–120. lp.). Ņemot vērā sarežģīto situāciju, maz ticams, ka LPB Sinode bija spējīga izpildīt šo lūgumu.

Nobeigums

Lai gan sākotnēji reevakuācijas jautājums tika risināts valsts līmenī, paredzot šo procesu 1920. gada miera līgumā ar Padomju Krieviju, tomēr tā nedeļa vēlamos rezultātus. Iemesls tam galvenokārt bija padomju puses mēģinājumi paildzināt Latvijas dievnamu inventāra atgriešanas procesu. Atbildība bija jāuzņemas arī Latvijas valdībai, kuras pasīvās darbības rezultātā LPB neguva gaidīto atbalstu. Savukārt 1922. gadā Latvijas valdības sastādītās komisijas darba sākotnējais mērķis ir jāvērtē vairāk kā politisks solis attiecībā pret bijušo Krievijas impēriju, nevis kā mēģinājums palīdzēt kara izpostītajām draudzēm. Spriedze, kas 1920. gados valdīja starp Latvijas valdību un LPB, bija ietekmējusi arī Reevakuācijas komisijas darbu. Rezultātā baznīca tā arī nesagaidīja aktīvu valdības palīdzību evakuētā inventāra atgūšanā, un reevakuācijai nepieciešamos līdzekļus Sinodei nācās meklēt LPB kasē.

Avotu un literatūras saraksts

- Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LNA LVVA), 7469. f. (LPB Sinode), 1. apr., 489. l.
LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 251. l.
LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 252. l.
LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 255. l.
LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 256. l.
LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 257. l.
LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 258. l.
LNA LVVA, 7469. f., 1. apr., 1194. l.
Coja, S. A. (2016) Pravovoe položenije Latvijskoj Pravoslavnoj Cerkvi v 20-h – nachalje 30-x godov XX veka. *Latvijskij pravoslavnij hronograf: vipusk II*. Rīga: Sinod Latvijskoi Pravoslavnoi Cerkvi: 137–222.
Igals, Fr. (1976) Pētera Lielā piemineklis Rīgā. No spoža sākuma līdz necilam galam. *Krājējs*, Nr. 1: 16–17.
Fomichev, M. V. Utrachennye kolokola Pervoj mirovoj vojny. *Kulturnoe nasledie Rossii*, 2014. № 3: 40–43. <https://cyberleninka.ru/article/n/utrachennye-kolokola-pervoy-mirovoy-voyny/viewer> Cyberleninka (10.01.2024.)

Gavrilin, Aleksandr. (2012) “Neizvestnīje” latvijskije svjashchenniki: protopresviter Nikolaj Perehvaljskij. *Pravoslavie v Baltii*, Nr. 10 (1): 65–100.

Gavrilin, Aleksandr. (2018) O kanonjicheskom statute Pravoslavnoj Cerkvi v Estonii i Latvii v nachale 1920-x godov. *Pravoslavie v Baltii*, Nr. 7 (16): 102–112.

Kampe, P. (1930) Latvijas Baznīcu zvanu vēsture. *Izglītības Ministrijas mēnešraksts*, Nr. 10: 317–331.

No Mārcienas. (1929) *Ticība un Dzīve*, Nr. 6/7: 9.–93.

Miera līgums starp Latviju un Krieviju. *Latvijas Republikas Ārlietu ministrija*. <https://www.mfa.gov.lv/lv/miera-ligums-starp-latviju-un-krieviju> (20.12.2023.)

Mūsu reevakuējamās mantas no Krievijas. (1921) *Valdības Vēstnesis*, 27. aug.: 2–3.

Ozolinsh, K. (1997) Polozhenije Latvijskoi Pravoslavnoi Cerkvi v 20-e godi XX veka. *Pravoslavie v Latvii: istoricheskije ocherki*. Vip. 2. Rīga: Blagovest.

Polija. Jauna Rīgas līguma pārkāpšana (14.08.1922.) *Valdības Vēstnesis*, Nr. 179: 3.

Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War. Brussels, 27 August 1874. *International Humanitarian Law Databases*. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/brussels-decl-1874/article-8> (20.12.2023.)

Reevakuācija (20.04.1923.) *Valdības Vēstnesis*, Nr. 82: 3.

Reevakuācija (24.01.1924.)^a *Valdības Vēstnesis*, Nr. 20: 1.

Reevakuācija (05.02.1924.)^b *Valdības Vēstnesis*, Nr. 29: 1.

Rimestad, Sebastian. (2012) *The Challenges of Modernity to the Orthodox Church in Estonia and Latvia (1917–1940)*. Frankfurt am Main: Peter Lang: 334.

Runce, Inese. (2013) *Mainīgās divspēles. Valsts un Baznīcas attiecības Latvijā: 1906 – 1940*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts: 368.

Stranga, A. (09.02.1990.) Kāds bija sākums? *Lauku Avīze*, Nr. 6: 11.